

Magdalena Żabowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Jednostki języka i połączenia jednostek języka

1. Elementy systemu językowego i ich realizacja w mowie

1.1. Podstawowe byty językowe

Elementami systemu językowego są byty językowe znaczące, które pełnią określone systemowo funkcje. Tworzą one z innymi elementami połączenia syntaktyczne oparte na zależności lub kookurencji → ZALEŻNOŚCI SKŁADNIOWE. Wyrażenia poziomu podstawowego w języku to elementy leksykalne składające się na słownik (leksykon) danego języka, ich połączenia tworzą struktury wyższego rzędu – grupy syntaktyczne i zdania → GRUPY SKŁADNIOWE.

W teorii jednostek języka Andrzeja Bogusławskiego – za Ferdinandem de Saussure’em (1961, 2004) – przyjmuje się, że mechanizm mowy sprowadza się do układów proporcjonalnych, tj. do możliwości naprzemiennego łączenia bytów językowych (przy zachowaniu identyczności różnicy między nimi); niezbędne do tego są minimum cztery elementy, tj. $ac : ad = bc : bd$ (Bogusławski 1976, 1993, 1996). Byty językowe nie istnieją inaczej niż jako urzeczywistnione w postaci konkretnych jednostek języka układy pojęć. **Jednostki języka** mają status znaków bilateralnych, tj. bytów segmentalnych reprezentujących pojęcia. Wyodrębniają się one z potoku mowy dzięki układom proporcjonalnym ze względu na identyczność określonych różnic cech perceptybilnych i funkcjonalnych par wyrażen w układzie symetrycznym, por. $ak : al = bk : bl$ równoważne $ak : bk = al : bl$ (np. *John cries : John screams = Peter cries : Peter screams*), tworzących minimum cztery konstrukcje, należące do klas niezamkniętych, tj. dające się scharakteryzować w sposób ogólny (Bogusławski 1976, 1993). W ten sposób istniejące w świadomości użytkowników języka gotowe elementy leksykalne mogą się łączyć z innymi wyrażeniami, tworząc zdania.

Jednostki języka mogą mieć postać: 1. wyrazu graficznego, np. *barbie*, [*coś*] *kręci* [*kogoś*]; 2. kilku wyrazów graficznych, np. *długi weekend*, [*ktos*] *jedzie na opinii*; 3. części wyrazu, np. *pra-*, *anty-*; 4. schematów zdaniowych, np. *_bo_*, *ale_* (np. *Eadna, bo ładna, ale głupia*) (Bogusławski, Danielewiczowa 2005). Przyjmuje się, że „najdrobniejsza różnica strony materialnej, a także strony znaczeniowej wyrażen może stanowić o rzeczywistej odrębności jednostek

języka” (Bogusławski 1989: 25). Por. bazujące na tym samym kształcie osobne jednostki leksykalne różniące się pod względem: stałej formy, np. *nikt mi nie powie, że_* vs. *nikt mi nie powiedział, że_*, aspektu, np. *[ktoś] domyśla się, że_* vs. *[ktoś] domyślił się, że_* (Danielewiczowa 2002), typu implikowanego argumentu, np. *[ktoś] potwierdza [coś]* vs. *[ktoś] potwierdza, że_* (Duraj-Nowosielska 2007), a także typu włącznika, np. *[ktoś] widzi, że_* i *[ktoś] widzi, jak_* (Dobaczewski 2002) czy *[ktoś] opowiada, że_* vs. *[ktoś] opowiada, jak to_* (Żabowska 2017) (zob. też Grochowski, Kisiel, Żabowska 2012; Kisiel, Stępień 2016).

Oprócz jednostek o charakterze segmentalnym zasób elementów systemu języka tworzą również operacje na takich jednostkach, służące do przekształcania segmentów w inne segmenty, nazwane „jednostkami operacyjnymi” (Bogusławski 1978): 1. operacje asemantyczne (bez konsekwencji znaczeniowych), np. *że – iż; jeśli – jeżeli*; oraz 2. operacje semantyczne (ze zmianą treści), np. konstrukcja komparatywna, por. *wysoko – wyżej niż_* → GRAMATYKA. Podstawą adekwatnego opisu właściwości wyrażeń jest poprawne wyróżnienie bytów językowych ze względu na liczbę i kształt segmentów stanowiących materialną stronę jednostki języka oraz ustalenie formy „kanonicznej” jednostki i zestawu jej dopuszczalnych form tekstowych.

Idea jednostek języka wywodzi się z Saussurowskiej idei „unités concrètes” oraz idei proporcji analogicznej (Hermann Paul, Ferdinand de Saussure, Jerzy Kuryłowicz).

1.2. Wielowyrazowe jednostki języka – związki frazeologiczne

We współczesnych ujęciach frazeologii (Lewicki 2003; Lewicki, Pajdzińska 2001) za związki frazeologiczne uznaje się nieciągłe połączenia wyrazów, w jakimś stopniu nieregularne, utrwalone społecznie. W odróżnieniu od frazeologicznych jednostek słownikowych struktury syntaktyczne stanowią doraźne połączenia elementów, regularne semantycznie (znaczenie połączenia wyrazów wynika ze znaczeń komponentów składowych, por. asumaryczność znaczenia frazeologizmów) lub kategorialnie (każdy z komponentów może być użyty w tym samym znaczeniu w innych połączeniach, a samo połączenie jest zgodne z regułami języka) (zob. Lewicki 2003).

Ze względu na funkcje składniowe wyróżnia się pięć klas frazeologizmów: 1. frazy – frazeologizmy używane podstawowo w funkcji zdania, np. *Wyszło szydło z worka.*; 2. zwroty – frazeologizmy pełniące podstawowo funkcję czasownika, np. *ktoś zbija bąki*; 3. wyrażenia rzeczownikowe – frazeologizmy pełniące funkcję rzeczowników, np. *pies ogrodnika*; 4. wyrażenia określające – związki frazeologiczne określające rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki, np. *pierwszy lepszy*; 5. wskaźniki frazeologiczne – frazeologizmy pełniące funkcje przymków, spójników, partykuł, np. *w związku z czymś, zarówno..., jak i...*

Ze względu na kryteria semantyczne frazeologizmy dzieli się na 1. idiomy, których utrwalone znaczenie jest zupełnie inne niż to, które wynika ze znaczeń elementów składowych, np. *ktoś zbija bąki* (do tej grupy należą jednostki z segmentem izolowanym w systemie języka, np. *iść z kimś na udry*); 2. frazemy, tj. utrwalone połączenia wyrazów, których sens mieści się w zakresie znaczeniowym wyrazu dominującego semantycznie, a całe połączenie jest nieregularne znaczeniowo, np. *czarna rozpacz* (frazemami są także porównania frazeologiczne, np. *silny jak koń*) (Lewicki 1986; Lewicki, Pajdzińska 2001).

Konsekwencją wielosegmentowości graficznej frazeologizmów jest ich **składnia wewnętrzna**, tj. relacje syntaktyczne zachodzące między członami związku frazeologicznego, por. ich rozsuwalność i przestawialność.

Tradycyjnie wyróżniane związki frazeologiczne luźne („stopień scalenia semantycznego jego składników jest niewielki [...] każdy z członów zachowuje swoje znaczenie tak, iż znaczenie związku jest sumą znaczeń jego poszczególnych członów”, np. *grać na fujarce*) i łączliwe („składniki zachowują swoje podstawowe znaczenie, jednakże stopień zespolenia całości jest znaczny”, np. *dobry, zły humor*) (Skorupka 1958) reprezentują regularne połączenia wyrażen, sytuują się zatem poza zakresem frazeologii. Ich statystyczną częstość ujmuje się w postaci **kolokacji wyrazowych** (Bańko 2006; zob. też Jędrzejko 1998).

Na podstawie kryterium odtwarzalności wyróżnia się **frazemy**, do których należą m.in. frazeologizmy, skrzydlate słowa, aforyzmy, przysłowia (zob. Chlebda 1991). Podstawą przynależności wyrażen językowych do frazematyki jest ich reprodukowalność (Chlebda 2020).

W teorii jednostek języka frazeologia nie stanowi wyróżnionego działu lingwistyki, podlega tym samym podziałom i zasadom opisu, co jednostki jednosegmentowe. Frazeologizmy w tym ujęciu to wielosegmentowe jednostki języka. Nie są one produktami połączenia wyrażen, ale są składnikami takich połączeń; są niepodzielne ze względu na właściwości funkcjonalno-semantyczne. Jako elementy systemu są odtwarzane jako gotowe całości. Tych warunków nie spełniają porównania jako połączenia kompozycjonalne ($_ + \text{jak} + _$), np. *chudy jak szczapa*, tradycyjnie zaliczane do frazeologii, a także przysłowia, które – w odróżnieniu od jednostek języka – stanowią zdania zamknięte (w sensie referencjalnym) (zob. Bogusławski 1989). Przyjmuje się, że jedyną różnicą między jednowyrazowymi jednostkami języka a związkami frazeologicznymi jest czysto zewnętrzna różnica ciągłości, tj. związek frazeologiczny jest nieciągłą sekwencją elementów diakrytycznych, zawierającą pauzy; ta różnica właściwości wyrażen jest irrelevantna zarówno z punktu widzenia semantycznego, jak i syntaktycznego (Grochowski 1981). Segmenty jednostek wielosegmentowych są semantycznie puste.

Jednostki języka, zarówno jedno-, jak i wielosegmentowe są rejestrowane w tzw. sondach słownikowych (Bogusławski, Garnysz-Kozłowska 1979; Bogusławski, Wawrzyńczyk 1993; Bogusławski, Danielewiczowa 2005).

1.3. Połączenia jednostek języka

Połączenia jednostek języka cechuje dowolność (w ramach określonych klas semantyczno-funkcjonalnych) oraz produktywność (por. klasy niezamknięte) → RELACJE PARADYGMATYCZNE I SYNTAGMATYCZNE.

Budulcem produktów językowych (konstrukcji syntaktycznych) są jednostki języka. Połączenia jednostek języka jako regularne produkty działania językowego tworzą układy dwustronne (tzn. ze względu na kształt i ze względu na właściwości funkcjonalne, znaczeniowe) proporcjonalne (symetryczne). Składnikami tych układów są elementy klas ogólnych, nie polegających na wyliczeniu tych wyrażen. Opis oddziaływań składniowych zachodzących między jednostkami języka to podstawowe zadanie składni.

Użycie wielowyrzowych jednostek słownikowych w taki sposób, że ich segmenty podlegają reinterpretacji funkcjonalnej jako układy kompozycjonalne, to **defrazeologizacja** (**deleksykalizacja**) jednostek, np. *Coś mi chodzi po głowie. – Pewnie mucha.*

2. Potencja składniowa jednostek

Istnienie w języku składni jest konsekwencją niezupełności pojęć. By za pomocą elementów pojęciowych mogła być wyrażona jakaś myśl (sąd), wymagają one zespolenia z innymi elementami znaczącymi oraz odniesienia do rzeczywistości pozajęzykowej (Bogusławski 1978; Karolak 2002).

W teorii jednostek języka odbiciem gramatyki w leksykonie są ograniczenia selekcyjne, tj. łączliwość z jednostkami określonych klas funkcjonalnych. Nieodłączną częścią jednostek języka są ich **miejsca walencyjne** (implikowanie uzupełnień pojęciowych); są one pochodną właściwości semantycznych jednostki. Uwzględnianie ich w opisie języka eliminuje w znacznym stopniu problem wieloznaczności wyrażen (Grochowski 1981), por. *[ktoś] melduje [komuś] [coś] i [ktoś] melduje [kogoś] [gdzieś]* → MONOSEMIA I POLISEMIA. **Kompletywność** danej jednostki, tj. możliwe wypełnienia jej pozycji walencyjnych, obejmuje zarówno charakterystykę syntaktyczno-formalną, jak i semantyczną wyrażen predestynowanych do zajmowania pozycji otwieranych przez jednostki (Bogusławski, Danielewiczowa 2005: 18–19).

W gramatyce o podstawach semantycznych przyjmuje się współzależność semantyki i składni (Karolak 1972, 2002; Grochowski 2012). Związek składniowy polega na zachodzeniu składniowo-semantycznej relacji uzupełniania, tzn. dana jednostka języka wymusza lub dopuszcza współwystąpienie innej jednostki (Zaron 2003). Dostosowanie właściwości czysto gramatycznych wyrażen tworzących konstrukcję syntaktyczną jest wtórne względem wymogu spełniania ich implikacji pojęciowych. Syntaktemy → SYNTAKTEM nakładają na wyrażenia, z którymi wchodzi w relacje, wymagania składniowo-semantyczne; brak takich wymagań między elementami związku to kookurencja właściwa parataktom → PARATAKTEM (Wajszczuk 2005).

Dwupoziomowość składni oraz kierunek od treści do formy przyjmuje się także w modelu Sens ↔ Tekst (Mel'čuk 1974). W tej koncepcji **walencje semantyczne** wynikają ze znaczenia leksykalnego wyrazu, przyłączają do niego wyrazy zależne syntaktycznie; każdej z nich odpowiada zmienna w definicji znaczenia wyrazu, np. *dzierżawić*: (1) Sub, (2) Obj, (3) Contrag, (4) Obj, (5) T-Period; usunięcie którejkolwiek z pozycji odsyła do innej sytuacji niż dzierżawienie, por. *pożyczka, scedowanie, kupno–sprzedaż* itp. Informacja syntaktyczna dotycząca danego wyrazu to model reakcji wyrazu, por. odpowiednio: (1) $S_{Mian.}$, (2) $S_{Biern.}$ (oblig.), (3) *od* $S_{Dop.}$, (4) *za* $S_{Biern.}$, (5) *na* $S_{Biern.}$ / *na okres* $S_{Dop.}$ (Apresjan 2000: 120–152).

→ GRAMATYKA, GRUPY SKŁADNIOWE, MONOSEMIA I POLISEMIA, PARATAKTEM, RELACJE PARADYGMATYCZNE I SYNTAGMATYCZNE, SYNTAKTEM, ZALEŻNOŚCI SKŁADNIOWE

Literatura

- Apresjan, J.D. 2000. *Semantyka leksykalna: synonimiczne środki języka*, tłum. Z. Kozłowska, i A. Markowski, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bańko, M. 2006. *Słownik dobrego stylu, czyli wyrazy, które się lubią*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Bednarek, A., i M. Grochowski. 1997. *Zadania z semantyki językoznawczej*, wyd. 2. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Bogusławski, A. 1976. „O zasadach rejestracji jednostek języka”. *Poradnik Językowy* 8: 356–364.
- Bogusławski, A. 1978. „Towards an operational grammar”. *Studia Semiotyczne* 8: 29–90.
- Bogusławski, A. 1987. „Obiekty leksykograficzne a jednostki języka”. W *Studia z polskiej leksykografii współczesnej II*, red. Z. Saloni. Białystok: Filia UW w Białymstoku, 13–34.
- Bogusławski, A. 1989. „Uwagi o pracy nad frazeologią”. W *Studia z polskiej leksykografii współczesnej III*, red. Z. Saloni. Białystok: Filia UW w Białymstoku, 13–30.
- Bogusławski, A. 1993. „O proporcjonalności w języku i jej warunkach”. W *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne (tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga)*, red. J. Sambor. Warszawa: Wydawnictwo UW, 59–75.
- Bogusławski, A. 1996. „Jeszcze raz o delimitacji bilateralnych wielkości językowych”. W *Symbolae slavisticae (dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej)*, red. E. Rzetelska-Feleszko. Warszawa: SOW, 47–55.
- Bogusławski, A., i M. Danielewiczowa. 2005. *Verba polona abscondita: sonda słownikowa III*. Warszawa: Elma Books.
- Bogusławski, A., i T. Garnysz-Kozłowska. 1979. *Addenda do frazeologii polskiej: zeszyt próbny*. Edmonton: Linguistics Research Inc.
- Bogusławski, A., i J. Wawrzyńczyk. 1993. *Polszczyzna, jaką znamy: nowa sonda słownikowa*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Chlebda, W. 1991. *Elementy frazematyki: wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Opole: WSP.
- Chlebda, W. 2020. Reprodukowalność, reprodukcja, reprodukt. W *Frazeologia a reprodukowalność w teorii i w praktyce komunikacyjnej: problemy – metody analizy – opis*, red. W. Chlebda, i J. Tarsa. Białystok: Wydawnictwo UwB, 27–50.
- Danielewiczowa, M. 2002. *Wiedza i niewiedza: studium polskich czasowników epistemicznych*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Dobaczewski, A. 2002. *Zjawiska percepcji wzrokowej: studium semantyczne*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Duraj-Nowosielska, I. 2007. «Robić coś» i «coś powodować»: opozycja agentywności i kauzatywności w języku polskim. Warszawa: Energeia.
- Grochowski, M. 1981. „O wyróżnianiu jednostek opisu semantyki leksykalnej”. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity A29*: 31–37.
- Grochowski, M. 2012. „Słownik i gramatyka – centrum języka i językoznawstwa (wprowadzenie do problematyki)”. W *Horyzonty humanistyki*, red. S. Gajda. Opole: UO, 85–104.
- Grochowski, M., A. Kisiel, M. Żabowska. 2012. „Granice jednostek języka a praktyka leksykograficzna”. *Polonica* 32: 177–190.
- Jędrzejko, E. (red.). 1998. *Słownik polskich zwrotów werbo-nominalnych: zeszyt próbny*. Warszawa: Energeia.
- Karolak, S. 1972. *Zagadnienia składni ogólnej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karolak, S. 2002. *Podstawowe struktury języka polskiego*. Warszawa: SOW.
- Kisiel, A., i M. Stępień. 2016. „O granicach jednostek języka: jeszcze o klasie otwartej na przykładzie polskich jednostek z elementem «ani»”. *Linguistica Copernicana* 13: 87–105.
- Kosek, I. 2015. „Frazeologia i frazeografia polska w badaniach po 1989 roku”. *Język Polski* 1–2: 43–54.

- Lewicki, A.M. 1986. „Składnia związków frazeologicznych”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 40: 75–83.
- Lewicki, A.M. 2003. „Zakres frazeologii”. W *Studia z teorii frazeologii*, red. A.M. Lewicki. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem, 155–163.
- Lewicki, A.M., i A. Pajdzińska. 2001. „Frazeologia”. W *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 315–333.
- Mel’čuk, I.A. 1974. *Opyt teorii lingvističeskix modelej «Smysl ⇔ Tekst»*. *Semantika, Sintaksis*. Moskwa: Nauka.
- Saussure de, F. 1961. *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Saussure de, F. 2004. *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, tłum. M. Danielewiczowa. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Skorupka, S. 1958. „Frazeologia i składnia”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 17: 97–114.
- Wajszczuk, J. 2005. *O metatekście*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Zaron, Z. 2003. „Oddziaływania składniowe”. *Prace Filologiczne* 48: 479–497.
- Żabowska, M. 2017. „«Jak» i «jak to» jako operatory wprowadzające zdanie dopełnieniowe przy predykatkach narracji (na tle predykatów percepcji)”. *Prace Filologiczne* 70: 451–464.